

А.Ж. Жұмағұлова,¹ Р.Қ. Өмірбекова.²

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті, ф. ғ. к.¹

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті, ф. ғ. к.²

Алматы қ., Қазақстан

e-mail: arzu_zh@mail.ru

e-mail: umurbekova.roza68@mail.ru

БАҚ: журналист және сөз мәдениеті

Баспасөз тілі публицистикалық стиль жанрларының тіліне жатады. Қазіргі баспасөз тілі журналистер тарапынан тілге деген мұқияттылықты, жанашырлықты, ерекше талғамды қажет етеді. Мақала қазақ баспасөзі тілінің бүгінгі жай-күйі туралы. Автор журналистің жалпыхалықтық және әдеби тілдің дамуына, тіл мәдениетінің сақталуына қосатын үлесі туралы баяндайды. Қазақ журналистерінің сөз қолданысындағы кейбір келеңсіз жайларды баспасөзден алынған нақты мысалдар арқылы түсіндіреді. Автор баспасөз тілі тазалығының маңыздылығын, сөз қолданысы арқылы қалыптасатын тіл мәдениетінің маңыздылығын атап өтеді.

А.Ж.Жумагулова, Р.К. Умирбекова

СМИ: журналист и культура речи

Язык прессы рассматривается как язык жанров публицистической стили. На сегодняшний день язык прессы желает чуткого внимания, ответственности, подбора слов со стороны журналистов. Данная статья о языковой проблеме казахскоязычной прессы Казахстана на сегодняшний день. В статье автор рассказывает о вкладе языка прессы в развитии общенационального языка, казахского литературного языка, также его роль в сохранении языковой культуры. Автор в статье приводит конкретные примеры неправильного употребления некоторых слов теряющих смысл в контексте, неправильно составленных предложениях, речевых элементов.

A.Zh.Zhumagulova, R.K.Umurbekova

Media: Journalist and culture of speech

The article is about the problem of Kazakh-language press in Kazakhstan today. The author tells about the contribution of media language in the development of the national language, the Kazakh literary language and its role in saving the language culture. The author in the article gives concrete examples of the misuse of some words losing their meaning in the context of incorrectly composed sentence, speech elements.

Қазақ баспасөзі қазіргі уақытта ақпаратты таратудың биік межелерін бағындырғаны қуанарлық жайт. Қазіргі газет-журналдардағы мақалалар мен сұхбаттардың тақырып аясы кең, сөз саптасы мен тілі жатық, көтерген мәселесі маңызды болуы журналистердің еңбегі екеңі де рас. Бүгінгі баспасөзде қоғам дамуында іріктеліп қалған болмаса шешімі табылмаған түйткілді мәселелердің барлығы дерлік журналистің қаламынан, назарынан тыс қалған емес. Осындай аса маңызды мәселелердің бірі – қазақ тілінің мәселесі. Қазіргі қазақ тілді басылымдар қазақ тілінің осы уақытқа дейінгі шешімін таппаған сан алуан

мәселелеріне, тіліміздің дамуына, оның Ата Заңда көрсетілген мәртебесіне сәйкес қолданылуына қатысты мәселелерді көтеріп, жазудан жалыққан емес. Журналистердің, тілші ғалымдардың, тіпті қарапайым халықтан шыққан тіл жанапшырларының ойлары мен құнды пікірлері оқырман қауымға тек қазақ тілді басылымдар арқылы ғана жететіні бәрімізге белгілі және оны оқитын да өзіміздің қазақтар.

Бүгінде тілдің құдіретін сезінуге, тілге деген жанапшырлықты тұрақтандыруға, оның дамуы мен қолданысына елеулі үлес қосып отырған төл баспасөзіміздің тілі жөнінде жазылған мақалаларды да жиі ұшыратамыз. Баспасөз тілі тіл білімінің стилистика саласы аясында публицистикалық стиль жанрларының тілі ретінде қарастырылады. «Публицистикалық стиль – функциональдық стильдердің бірі. Публицистикалық стильге газет, журнал, радио, теледидар, деректі фильмдер тілі жатады. Публицистикалық стильдің тақырыптық диапазоны өте кең: саясат, идеология, философия, экономика, мәдениет, күнделікті тұрмыс-тіршіліктің мәселелері, қазіргі уақыттың кезекті міндеттері, ағымдағы саясат мәселелері, әлемдегі және қоғамдағы жаңалықтар мен өзгерістер (публицистиканы «қазіргі кезең жылнамалары» деп бекер айтпайды) және т.б. Публицистикалық стиль тілдің екі қызметін атқарады: бірі – хабар беру, екіншісі – ықпал ету[1.71].

Сондықтан да қазақ мерзімді баспасөз тілі әр кезең деңгейінде көптеген ғылыми-зерттеу еңбектеріне нысан болғанын да батыл айта аламыз. Өйткені, баспасөз жалпыхалықтық тіл мәдениетінің қалыптасып дамуына, тілдік қорымыздың жаңа сөздермен, терминдермен толығып, дамуына, бірнеше жаңа тілдік қолданыстардың жарыса қолданылу арқылы тілімізде ең белсенді қолданған түрінің тұрақталып қалуына оң ықпал ететін бірден бір фактор.

Қазіргі уақытта, әсіресе, жас журналистердің арасында «екі тілді бірдей деңгейде меңгеріп жүрмін, сондықтан екі тілде қатар жаза аламын» деп нық сеніммен жүргендері де аз емес. Алайда, олардың көбі бұл сенімдерінің үдесінен шыға алмайды.

Қазақ тілінде көсіліп сөйлейтін, қазақ сөздерінің мәні мен мағынасын, қыры мен сырын, сөз мағынасының «салмағын» бір кісідей білетін, қаламы төселген, әр сөзді талғап-таңдап орнымен қолданатын, қағаз бетіне түскен немесе аузынан шыққан әр сөзіне, сөйлеміне үлкен жауапкершілікпен қарайтын тәжірибелі, білікті журналистер де аз емес. Олардың жазғанын кім де болса сүйсініп оқиды, сөйлеген сөзіне зейін қойып, ілтипатпен тыңдайды. Ондай көпті көрген, тіл шұрайын жанымен, жүрегімен сезінген аға буынның тәжірибесі жастарға үлкен шығармашылық мектеп екенін мойындауға тиістіміз. Алайда үнемі олай бола бермейді. Кез келген басқа салалардың мамандары секілді журналистердің де біліктілігі, кәсіби деңгейі, жазу шеберлігі, сөз қолдануға, ойды тұщымды жеткізуге деген жауапкершілігі бірдей емес. Сондай-ақ газет-журнал барша халыққа ортақ дүние болғандықтан, онда тек журналистердің ғана емес, білімі мен кәсіби дайындығы, тілді білу деңгейі әртүрлі кез келген сала мамандарының жазғандары да жарық көріп жатады. Осы айтылғандардың барлығы баспасөз тілінің сапасына әсер ететіні сөзсіз. Бұл секілді факторлардың қай-қайсысын да ескере отырып, бүкіл қоғам көз тігетін қазақ баспасөзі тіл мәдениетінің жоғары болуына, әдеби тіл нормаларының сақталуына, публицистикалық стильдің дамуына және оның жанрларының кемелдене түсуіне, олардың практикалық қолданыс аясының кеңеюіне ерекше мән беріліп отыру керек. Осы мәселе қолына қалам ұстағандар үшін де, қазақ тілді басылымдардың оқырмандары үшін де, қолына қалам алып, ой түйген кез келген адам үшін аса жауапты іс болуы тиіс.

Әр сөзді мағынасына қарай орнымен қолдану – тіл мәдениетінің ең өзекті мәселелерінің бірі. Сөздерді қолдану барысындағы орын алатын кемшіліктер көбінесе сөз мағынасын анық білмеуден, оның тура мағынасы мен ауыс мағынасының аражігін айқын ажырата алмаудан, синонимдер қатарынан қажетті сөзді таңдап-талғап пайдалана алмаудан туындайды. Қолданыстағы кез келген сөз жанындағы басқа сөздерге «өзінің жарығы мен көлеңкесін түсіріп тұратыны» даусыз.

Қолданыстағы сөздердің тура мағынасы, ауыс мағынасы, әр түрлі мағыналық ренктері болады. Қазақ тіліндегі сөздердің біразы көп мағыналы болып та келеді. Ойды жеткізу барысында қажетті сөзді таңдап алып, орынды қолдану үшін сөздің мағынасына терең үнілу керек. Ал бұл тілді жетік білуді ғана емес, жүреппен сезінуді қажет етеді. Баспасөз беттерінен алынған мына сөйлемдерге назар аударайық: «...Мерейтой қарсаңында какпаға жөндеу жұмыстары жүргізілетінін естіген Аманбек Қозыбақұлы Кәрім Көкірекбаев мырзаға хабарласып, бұрынғы жоба бойынша жасауды *мәслихат етеді*.» (Анар Лепесова. «Түркістан» газеті, 29 қазан 2015 жыл.) «*Мәслихат етеді*» тіркесі топ болып немесе қауым болып жиналады, ортаға салады, талқылайды деген мағынаны білдіретін тіркес. Оңтүстік өңірде қыз ұзатуға, келін түсіруге қатысты қолданылатын «мәслихат шайы» яғни, «ақылдасу, талқылау шайы» деген ұғым бар. Ал бұл сөйлемде «мәслихат етеді» тіркесі ұсыныс жасайды, сұрайды мағынасында қолданылып тұр. Сөйлемді мәслихат етеді деп емес, оқырманды шатастырмай ұсынады, сұрайды деп аяқтаса да болар еді.

«...Жұмыстан қажып, әбден *сілелеген кезде* Кентауға келер едік.» (Анар Лепесова. «Түркістан» газеті, 29 қазан 2015 жыл.) Осы сөйлемдегі *сілелеген кезде* тіркесі шаршаған кезде деген мағынада қолданылып тұр.

Сілеле сөзі етістік ретінде қатты шаршау, болдыру мағынасын білдіреді. [2.564]. Алайда, қазіргі кезде қолданыстан шеттетіліп жүр, сондықтан болдыру, шаршау деген сөздерді қолданғанда да автор ұтылмас еді: әрі үйреншікті, әрі түсінікті.

Кейде журналистердің сұхбат алу кезінде де сұрақтарын жүйелі, сауатты қоя алмайтындығы байқалады. Назар аударайық:

- *Баян-Өлгейдегі қазақтардың Қазақстаннан күтетіні бар ма? Көші-қоннан өзге.*
- *Жоғарыда айтып өткен саяси ахуал биліктің құлағына тисе деп ойлаймын. Бұл біздің арқа сүйер тірегіміздің бар екендігі. Қазақстан деген алып мемлекеттің қандастарын далаға тастамайтындығын сезінгеніміз. Екіншіден, кейбір дипломатиялық каналдар арқылы осы мәселені жылы ескертіп қойса деген ниет. Екіншіден, рухани тұрғыдан жұтаңдыққа ұшырап барамыз. (Сұрақ пен жауапты толық алып отырмыз).* (Есенгүл Кәпқызы. «Түркістан» газеті, 29 қазан 2015 жыл.)

Курсивпен берілген үзіндіде сұрақтың қойылу ретіндегі, оған берілген жауаптың сөйлем ретінде берілу жолы қаншалықты дұрыс-бұрыстығы айқын аңғарылып тұр. Сұраулы сөйлемнің құрылымы мен аяқталмай қалған, мағынасы таяз сөйлемдер бірден көзге түседі. Мүмкін журналист сұхбат берушінің жауаптарын сол қалпында бергісі келген болар, бірақ ол міндет емес қой. Көпшілік газетті оқып, сондағы жазуды дұрыс деп есептейтін болғандықтан, міндет – ойды дұрыс, сауатты, жүйелі және түсінікті жеткізу. *Бұл біздің арқа сүйер тірегіміздің бар екендігі. Қазақстан деген алып мемлекеттің қандастарын далаға тастамайтындығын сезінгеніміз.* Осы сөйлемдерден не түсінуге болады. Жылы ескерту деген не тіркес? Ескертудің жылысы, ыстығы, суығы бола ма?

Көбіне жас журналистерде жиі кездесіп жататын кемшіліктердің бірі – сөздердің тіркесімділік қабілетін ескермей, сәтсіз тіркестер жасауға құмарлық. Тіліміздегі сөздердің тіркесімділік қабілеті әр түрлі екені белгілі. Жазушылар, акындар бейнелі, көркем суреттер беру үшін жана, тың, суретті, бейнелі тіркестер жасау үшін жауыр болған тіркестерді өзгертіп, жаңа тіркестер жасауға ұмтылады. Алайда, бұл ұмтылыс сәтті бола бермейді.

«Кезінде кен өндіруден рекорд орнатып, Кентау қаласының қабырғасы қалануына үлестері мол жандардың ескерткіштері қойылған аллеяның лентасы қиылды». (Анар Лепесова. «Түркістан» газеті, 29 қазан 2015 жыл.) Осы сөйлемдегі *үлестері мол* тіркесі сәтті тіркес емес, дұрысы: *қалануына мол үлес қосқан жандардың ...*

«Шараға ардагер кеншілер мен зиялы қауымдар қатысып, ескерткіштерге гүл шоқтарын қойды». (Анар Лепесова. «Түркістан» газеті, 29 қазан 2015 жыл.)

Зиялы – 1. Оқыған, сауатты азамат, интеллигент. 2. Парасатты, озық [2.145].

Зиялы қауым – Мәдениет пен ғылымның, техниканың салаларынан арнайы дайындығы, білімі бар адам, ой еңбегінің қызметкерлері. [2.504].

«Қауым» сөзінің өзі көп адам, топ деген мағынаны білдіреді. «Зиялы қауым» тіркесі оқыған, сауатты азаматтар тобы дегенді білдіреді, ал сөйлемде қауым сөзіне -дар көптік жалғауын қосудың мүлдем қажеті жоқ. Егер әр саланы құрайтын зиялы қауым болса, «зиялы қауым өкілдері» деген тіркес қолданылады.

Қазіргі уақытта кейбір журналистер қазақ тілінің грамматикалық ережелерін сақтамайды, ішкі ерекшеліктерін біле бермейді. Сондықтан да сөйлем ішіндегі сөздер өзара дұрыс байланыспайды. Мына мысалдарға назар аударайық: «Сондықтан, *ауысып кетпесі үшін*, бойының қаншалықты өскендігін біліп отыру үшін құлын кезінде мойнына жіп байлаймын да өзім басқа жаққа іссапарға кетемін». (А. Кәдірұлы. «Түркістан» газеті, 21 қаңтар 2016 жыл.) Осы сөйлемдегі *ауысып кетпесі үшін* тіркесінің дұрыс нұсқасы *ауысып кетпеу үшін* екендігі бәріне түсінікті. Қазір баспасөзде барам шығар, айтам шығар, келем шығар секілді тіркестерді жиі кездестіруге болады. «Көбінесе шетелдік қонақтар, БҰҰ қызметкерлері *орналасатынын* «Splendid» қонақ үйі лаңкестік топтың құрсауында қалған». (А. Бауыржанұлы. «Түркістан» газеті, 21 қаңтар 2016 жыл.) Келтірілген сөйлемдегі *орналасатынын* сөзі де сөйлем мағынасын көмескілендіріп, қажетті грамматикалық формада тұрған жоқ.

Баспасөз беттеріндегі осындай кемшіліктердің бәрі баспасөз тілінің сапасына әсер ететіні сөзсіз. Бұл секілді факторлардың қай-қайсысын да ескере отырып, бүкіл қоғам көз тігетін қазақ баспасөзі тіл мәдениетінің жоғары болуына, әдеби тіл нормаларының сақталуына, публицистикалық стильдің кемелдене түсуіне журналистер қауымы аса жауапкершілікпен қарап, айрықша мән беріп отырғаны дұрыс. Бұған қолына қалам ұстағандар да, осы басылымдардың оқырмандары да мүдделі болуы керек.

Қазақ әдебиетінің классигі, стилист-жазушы Ғ.Мүсірепов айтқандай, «сөз сөзге шуағын төгумен қатар, көлеңкесін де түсіретіні белгілі». Кез келген журналист осы бір ойдың салмағын түсіне отырып, оқырман алдындағы жауапкершілігін сезінгені дұрыс. Әр сөздің мағынасын түсініп, мағынасына қарай орнымен қолдану – тіл мәдениетінің ең өзекті мәселелерінің бірі.

Қазіргі жастарда орысша ойлап тұрып, қазақша аударып салып қолдану немесе орыс тілінің ауанына қарай ойды жеткізу жиі кездеседі. Бүгінде баспасөзде «мен айтар едім», «мен ойлаймын», «мен айтқым келеді» деп басталатын сөйлемдерді де жиі кездестіруге болады.

Бірде сабақта болашақ журналистерге «Менің жаңа оқу орным» деген тақырыпты негізге алып, 1-курс студенттерінен сұхбат алу үшін сұрақтар дайындайық деп тапсырма бердім. Әрине, сұрақтар қандай бағытта болу керек, сұхбат берушіні қалай сөйлету керек, қандай мәселелерді тілге тиек ету керек деген секілді жалпы бағыт берілді. Сұрақтар дайын болған соң оларды өзара сөйлестіре отырып, үшінші біреуге пікір айтуды міндеттедік. Нәтижесінде студенттердің сұрақ қоюға, қойылған сұраққа толық және қызықты жауап беруге төселіп қалғаны байқалды. Алайда, орысша ойлап, қазақша сөйлеудің әсері де байқалмай қалған жоқ. Мысалы, «Сіздің күтілімдеріңіз ақталды ма? - Ваши ожидания оправдались?», «Мен айтар едім, маған қалашықтың кешкі сәті ұнайды деп – Я бы сказал...» деген секілді сөйлемдер айтқан ойымыздың дәлелі деп ойлаймын.

Қазіргі оқырман әр сөздің қолданысы мен мағынасына, сөйлемнің құрылымы мен жеткізер ойына назар аударатын көзі қарақты, оқыған азамат. БАҚ тілінің сауатты, мәдениетті, мінсіз болуы – әдеби тіл дамуының басты факторларының бірі. Сондықтан тіл мәдениетінің, сөз мәдениетінің, сөйлеу мәдениетінің мінсіз болуына қызмет жасайық.

Әдебиеттер:

1 Әлкебаева Д. Қазақ тілінің прагматистикасы. Оқулық. – Алматы, 2014.

2 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 7,9,13-т. – Алматы, 2011.

References:

- 1 Alkebaeva D. Kazak adebi tilinin pragmatistikasi. Okuluk. – Almaty, 2014.
- 2 Kazak adebi tilinin sozdigi. 7,9,13-t. – Almaty, 2011.